

Зміст

Василь Стус. Доля	5
Зі збірки «Зимові дерева» (1970)	17
<i>Двоє слів читачеві</i>	17
Зі збірки «Веселий цвинтар» (1970)	76
Зі збірки «Палімпсести» (1977–1980)	87
Вірші 1980–1983 років	238
Критика та публіцистика	241
З таборового зошита	242
<i>Запис 1</i>	242
<i>Запис 2</i>	244
<i>Запис 3</i>	245
<i>Запис 4</i>	247
<i>Запис 5</i>	248
<i>Запис 6</i>	250
<i>Запис 7</i>	252
<i>Запис 8</i>	254
<i>Запис 9–10</i>	257
<i>Запис 11</i>	259
<i>Запис 12</i>	260
Вибрані листи різних років	264
<i>Лист до друзів</i>	264
<i>До Семена Глузмана</i>	266
<i>До Олени Антонів, Зенона Красівського, Тараса Чорновола</i> ...	270
<i>До дружини</i>	271
<i>До дружини</i>	273
<i>До дружини</i>	280
<i>До дружини й сина</i>	300
<i>Лист до дружини</i>	312
<i>Лист до матері</i>	317

ВАСИЛЬ СТУС. ДОЛЯ

Василь Стус народився в неспокійний і несвятковий Святвечір в подільському селі Рахнівка 6 січня 1938 р. Тридцять роки минулого століття стали одними з найтрагічніших як для села, так і для батьків хлопця: розкуркулення та голод примусили батька Семена Дем'яновича завербуватися на один із хімзаводів Сталіна (сучасний Донецьк), а за півроку туди ж перебралася й мама Їлина Яківна зі старшими дітьми — Палажкою та Іваном.

Малий Василь зі старшою на рік сестричкою Марусею залишилися з бабусяю (батько перевіз їх на Донбас на Великодні свята 1941-го, якраз у переддень війни).

Не дивно, що дитячі спогади поета уривчасті й дещо романтизовані: *«Пам'ятаю, як лежав у колиці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до сволака... я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) — і там вицілював усіх шмаркатих діток, бо любив їх — усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка „вилувала переляк”, водячи білим яйцем довкола голівки моєї і приказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи зайкався — навіть у школі...»*

У Сталіно родина мешкала в гуртожитку 107-го заводу, де с'як-так тулилася в маленькій кімнатці. Туалет, душ, кухня спільні для цілого поверху. Адаптація до міського побуту давалася родині важко, урізавшись у пам'ять хлопця болісним емоційним приниженням: *«Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: „Цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою”, — казав я, а їм було чогось відрадно».*

Проте в індустріальному місті про побут та умови життя ніхто не дбав. Напередодні війни від менінгіту помирає сестра Палажка, а в 1944-му від вибуху міни гине й старший брат Іван.

Повоєнні роки позначені важкою працею (Василь Стус вживає слово «трудною»), голодом, але й радістю від навчання: життя брало своє.

Восени 1944-го до школи пішла сестра Марія.

Не маючи бажання сидіти самому вдома, — тато й мама на праці, а дитячі садочки відразу після війни були завеликою розкішшю, — малий Василь подався до школи за сестрою. Читати він умів: під час війни особливих розваг у хлопця не було, от і довелося вивчити грамоту, аби сяк-так бавити себе книжками, які вдавалося знаходити.

1946-го родині вдалося збудувати на околиці міста невеличку однокімнатну хатинку¹. Там і оселилися вчотирьох. Зима 1946—1947 років була найважчою у Василевому дитинстві: батько на лікуванні, мама ледь-ледь щось заробляє, сестру Марію на рік забрала до Рахнівки тітка, а він якось мусить давати собі раду: *«Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3—4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас скінчив на відмінно — і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна...*

Пам'ятаю, як 1946—1947 рр. нас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись по-

¹ У донецькому дворі родини Стусів-Чередниченків на вул. Чувашській, 19, досі стоїть те перше, зведене власноруч житло Стусів на Донбасі — невеличка однокімнатна кухня.

ніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше».

Проте, якими б важкими не були обставини життя, уже під час навчання в школі Василь усвідомлює, що змінити життя на краще може кожен, треба лише по-справжньому захотіти. Поштовх, очевидно, дала світова література: *«Коли я прочитав „Мартіна Ідена” Джека Лондона (це десь у 5—6 класі) — світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все тяжким трУдом (трУдом, сину, наголос на „У”!), і все — солоним кривавим потом.*

Пам’ятаю, як зробив першого приймача — сам! Дроту не вистачило — і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг. І той детекторний приймач веселив мою душу».

Закінчив школу Василь Стус зі срібною медаллю, негаразди забулися, а своє дитинство поет потім згадував лише як «гарне дитинство».

Срібна медаль, видана йому після школи, звільнила від складання іспитів до Сталінського педагогічного університету (нині Донецький національний університет ім. Василя Стуса), а тому все літо поет пропрацював на залізниці, заробляючи гроші на костюм і радіолу «Україна» — першу річ, яку він із гордістю подарував батькам.

Як згадує Зінаїда Кононученко, Василь завжди *«найпершим з’являвся в аудиторії № 38, сідав за першу парту і відкривав якийсь підручник. У нього в портфелі завжди було що читати: Кант, Ніцше, Монтень, Фейєрбах...*

Самотужки вивчив латинську мову. Добре знав німецьку <...> читав Гайне в оригіналі...»¹.

¹ Зінаїда Кононученко. Згадую добром // Не відлюбив свою тривогу ранню... — С. 13.

Побачивши наполегливість і працездатність студента, юнакові почали давати книги окремі викладачі — знайомий ще зі шкільних часів Костянтин Тесленко та викладач зарубіжної літератури Тимофій Духовний. Це допомогло йому вже в середині 1950-х познайомитися із забороненою й замовчуваною українською класикою: ранніми творами Павла Тичини й Максима Рильського, творами Михайля Семенка, Миколи Зерова, Володимира Свідзінського, Аркадія Любченка, Тодося Осьмачки та Михайла Драй-Хмари. Поміж конспектів В. Стуса того часу знаходимо цитати з творів Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Бориса Антоненка-Давидовича, Володимира Винниченка та Миколи Куліша — письменників, чії твори на той час були під офіційною забороною.

Цікавим було й студентське товариство Василя Стуса. Коли Василь лише вступив до Сталінського педінституту, виш закінчив Іван Дзюба — відомий український літературознавець, з яким поет близько потоваришує в Києві. Найближчими приятелями студентських часів були Іван Принцевський та Микола Раєцький, чії долі були доволі показовими.

Миколу Раєцького було виключено з інституту на четвертому курсі за звинуваченням у національно-патріотичному впливі на студентство. Перед цим його викликали в Донецький обком КПРС для розмови з представниками КДБ; цілком імовірно, була й пропозиція давати свідчення проти друзів. Він відмовився й невдовзі був змушений забрати документи. За кілька років він зміг здобути вищу освіту в Луцькому педінституті й усе життя працював на Вінниччині.

Трагічно склалася й доля іншого Василевого приятеля — Івана Принцевського, якого викладачі вважали одним із найталановитіших студентів. Іван був сином репресовано-

го в тридцяті роки, тож для відмінного навчання йому доводилося докладати надзусилля.

Принцевському закінчити інститут таки вдалося, кілька років він навіть працював викладачем, але нові цькування з боку влади й каральних органів штовхнули його звести рахунки з життям.

Середина 1950-х узагалі виявилася знаковою й для суспільно-політичної ситуації в СРСР, і для доль юнаків і дівчат, які повірили в незворотність суспільних змін. Утім, відлига («оттепель»), звільнення з таборів політв'язнів та відносну демократизацію країни в більшості випадків проводили ті ж люди, які цей культ і нав'язували.

Так було і в Сталінському педінституті. Василя Стуса найбільше прикрив той факт, що вчорашні служаки так легко зреклися колишнього бога.

КРИТИКАМ СТАЛІНА

Так, Сталін був тиран. Але шкодую —
чом він не знищив вас, своїх співців?

Отих, котрі тягнули алілуя
вождеві у кривавому вінці.

Чом ви тоді у гріб не відійшли,
Ви, що колись його лизали стопи,
ви б трохи збереглися од хули,
бо чесність є і в вірності холопів.

Чи вам не сором проклинать вождя?

Чи вам не сором зраджувати двічі?

Не соромно дивитись людям в вічі,
і знов хвалить, і знов потиху ждять?

Щодень я чую ваш спізнілий крик,
і сам кричу, шаліючи од злості:

«Вернися, Сталін, завітай хоч в гості,
і вирви з горла чорний їх язик».

Поступово поезія починає відігравати дедалі важливішу роль у життя Василя Стуса. І наприкінці 1959-го в «Літературній газеті»¹ з'являється перша добірка його віршів із передмовою Андрія Малишка.

Це вже був час армії. Добірку з трьох віршів було надруковано в провідній літературній газеті радянської України тоді, коли Стус носив погони, вибуваючи обов'язкову військову повинність. Але саме ця публікація стала головним підсумком інститутської доби.

Узимку 1959-го почалася військова служба. Спершу на Полтавщині, а після того, як на початку 1960-х уряд М. Хрущова ухвалив рішення про скорочення Збройних сил СРСР на один мільйон двісті тисяч, — на Уралі.

На згадку про службу на Уралі залишився у Василя Стуса ще один спогад. Під час термінового розвантаження машини він втратив фалангу безіменного пальця на лівій руці. Після цього про гітару — одне з найбільших його захоплень — довелося забути.

Восени 1961 р. поет повернувся до Донецька.

Сутужна фінансова ситуація не дала можливості відпочити, довелося відразу братися до праці: уже з грудня 1961-го він починає викладати українську мову та літературу в середній школі № 23 м. Горлівки.

Проте школа стала лише епізодом. Василь Стус хотів займатися літературою серйозно, і йому це таки вдалося: 1 листопада 1963-го року його було зараховано до аспірантури Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Почався новий етап життя.

Найближчим приятелем поета стає Іван Світличний, який полишив Інститут літератури, аби працювати з молодими поетами та митцями: Василем Симоненком, Ми-

¹ Так на той час називалася «Літературна Україна».